

Ocena
rozprawy doktorskiej mgr. Daniela Krzysztofa Nowaka
pt. „Dominium Żmigród w świetle pierwszego katastru gruntowego Galicji, tzw. metryki
józefińskiej”, Rzeszów 2021, ss. 416

Rozprawa doktorska mgr. Daniela K. Nowaka poświęcona jest dominium Żmigród w końcu XVIII stulecia. Był to średniej wielkości majątek ziemski, składający się z jednego miasta i 8 wsi. Dominium leżało w terenie podgórskim, w obszarze między Jasłem a Duklą i dzieliło się na trzy, nieco od siebie oddalone enklawy, tj. żmigrodzką, krempską i olchowiecką.

Autor postawił sobie za cel ukazanie społeczno-gospodarczego oblicza tego klucza majątkowego w świetle metryki józefińskiej, jednego z najważniejszych źródeł do dziejów gospodarczych Galicji w epoce józefińskiej. Chciał to osiągnąć poprzez wnikliwą analizę stosunków własnościowych, sposobów uprawy ziemi, wysokości uzyskiwanych zbiorów, dochodowości i wynikających stąd obciążeń podatkowych dominium jako całości, jak i poszczególnych gospodarzy. Dzięki takiemu zakreszeniu obszaru badawczego, Doktorant spodziewał się uzyskać odpowiedź m.in. na pytania o areal ziemi pozostającej we władaniu dworu, instytucji kościelnych i poddanych, strukturę kultur rolnych i rozdrobnienie parcel.

Podjęcie tak zdefiniowanego tematu wydaje się być posunięciem trafionym. Metryka józefińska, choć badacze dość często do niej sięgają, rzadko kiedy jest wykorzystywana jako źródło do pogłębionych studiów nad gospodarką rolną. W tym kontekście rozprawa mgr. Daniela K. Nowaka sytuuje się w nurcie badań nad dziejami gospodarczymi Galicji i zarazem regionalnymi. Jest ona też dobrym przykładem studiów z zakresu mikrohistorii. W tym miejscu należy jeszcze zaznaczyć, że Doktorant posiada już pewne doświadczenie w pracy z katastrami gruntowymi, w tym także metryką józefińską, gdyż opublikował kilka prac na ten temat.

Baza źródłowa

Wybór tematu rozprawy determinował dobór bazy źródłowej. Nie dziwi więc, że głównym źródłem są tu operaty metryki józefińskiej, przechowywane w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie. Zawierały one podstawowe dokumenty składające się na kataster gruntowy, tj. księgi pomiarów, opisy granic, prawidła fasonowania oraz sumariusze ze zbiorczymi zestawieniami areалу upraw, wysokości uzyskiwanych z nich zbiorów i przychodów pieniężnych.

Ponadto – co jest specyfiką cyrkułu jasielskiego – w operatach przechowane są też tzw. opisanie domów, czyli akta służące obliczeniu wysokości podatku z tytułu wynajmu domów.

Autor nie ograniczył się li tylko do analizy metryki józefińskiej, lecz sięgnął także po inne źródła, w tym m.in. fasze podatkowe z 1773 r., opisanie urbarialne z 1789 r., parafialne księgi metrykalne, wojskowe spisy ludności, metrykę franciszkańską i stały kataster galicyjski, czy statystyczne opisy cyrkułu jasielskiego z początków XIX w. Powyższe dokumenty miały jednak znaczenie pomocnicze i wykorzystywane były w mniejszym stopniu.

Oceniając bazę źródłową, stwierdzić należy, że Doktorant w pełni wykorzystał dostępną dokumentację archiwalną.

Literatura

Naturalnym uzupełnieniem dokumentacji archiwalnej są opracowania historyczne. W tym wypadku Doktorant wykazał się dobrą orientacją w polskiej i zagranicznej literaturze poświęconej katastrum gruntowym. Omówienie najważniejszych prac na ten temat znalazło się we *Wstępie* do rozprawy. Podobnie jest w przypadku literatury dotyczącej historii Żmigrodu i okolicy. Szkoda tylko, że dość rzadko Autor odwołuje się do literatury w dwóch głównych rozdziałach rozprawy (*Struktura gospodarcza dominium* oraz *Systemy uprawy i efektywność wykorzystania ziemi*). To spory mankament, bo porównanie zjawisk obserwowanych w dominium żmigrodzkim z innymi rejonami, czy choćby odniesienie się ogólniejszych ustaleń innych badaczy byłoby korzystne dla rozprawy i pozwoliło uniknąć niektórych nieścisłości (dotyczy to szczególnie układu przestrzennego wsi i systemów uprawy ziemi).

Konstrukcja rozprawy

Rozprawa doktorska mgr. Daniela K. Nowaka składa się ze wstępu, trzech rozdziałów merytorycznych, zakończenia, bibliografii, aneksów oraz spisu rysunków, tabel i wykresów. We *Wstępie* Autor uzasadnił temat, omówił cele rozprawy, scharakteryzował wykorzystane źródła i literaturę, przedstawił techniczne aspekty pracy z księgą pomiarów, a także zaprezentował zawartość poszczególnych rozdziałów.

Pierwszy rozdział pt. *Dominium Żmigrod na tle cyrkułu dukielskiego w latach osiemdziesiątych XVIII wieku* pełni rolę wprowadzenia. Doktorant zawarł w nim krótki rys historyczny Żmigrodu i okolicy, starał się umiejscowić dominium w systemie administracyjnym Galicji, omówił warunki naturalne regionu oraz przedstawił strukturę ludności.

W drugim rozdziale pt. *Struktura gospodarcza dominium* Autor koncentruje się na trzech zagadnieniach: układzie przestrzennym (podział miejscowości na niwy, pola i parcele oraz

rozdrobienie parcel), strukturze wielkości gospodarstw (ich powierzchnia) oraz stosunkach własnościowych.

Trzeci rozdział pt. *Systemy uprawy i efektywność wykorzystania ziemi* ma za zadanie przedstawić sposoby i efektywność gospodarowania ziemią w dominium Żmigród. Jest w nim zatem mowa o stosowanych w poszczególnych wsiach systemach uprawy ziemi, rodzajach uprawianych roślin oraz wysokości i szacunkowej wartości zbiorów. W ostatniej części rozdziału Autor przedstawił własny szacunek podatku gruntowego, do jakiego mieli być zobowiązani mieszkańcy klucza żmigrodzkiego.

Rozprawę zamyka dość skrótowe i lakoniczne *Zakończenie*, w którym Doktorant skoncentrował się na wykazaniu różnic gospodarczych pomiędzy enklawami tworzącymi dominium żmigrodzkie.

Przyjęta przez Autora konstrukcja rozprawy jest przejrzysta i klarowna. Uzasadnione jest ujęcie w rozdziale wstępnym ogółu zagadnień związanych z historią klucza żmigrodzkiego, charakterystyką warunków naturalnych mających bezpośredni wpływ na sposób gospodarowania ziemią oraz omówienie struktury i rozmieszczenia ludności. Podobnie, słuszne jest rozdzielenie spraw dotyczących przestrzeni fizycznej (powierzchnia, układ przestrzenny) oraz sposobów i efektów gospodarowania ziemią.

Można się jednak zastanowić, czy nie byłoby właściwe wydzielenie oddzielnej części poświęconej szerszemu omówieniu metodologii pracy z metryką józeffińską. W obecnym układzie zagadnienia te poruszane są w kilku miejscach. Na przykład we *Wstępie* Autor pisze o technicznych aspektach przenoszenia danych z księgi pomiarów do arkusza kalkulacyjnego Excel i trudnościach w przeliczeniu dawnych jednostek miary na współczesne, natomiast w rozdziale III szczegółowo omawia zasady szacowania zbiorów. Wydaje się, że lepiej byłoby wszystkie tego typu uwagi i omówienia zawrzeć w jednym miejscu (obszerniejsza część *Wstępu* lub rozdział metodologiczny), bo dzięki temu można byłoby uniknąć powtórzeń.

Przypisy, bibliografia, aneksy

Aparat naukowy towarzyszący rozprawie zawarty jest w przypisach, licznych tabelach i wykresach, planach sytuacyjnych, aneksie i bibliografii. Przypisy i bibliografia zasadniczo skonstruowane są poprawnie, podobnie tabele i wykresy. Aneks pełni bardzo pożyteczną i zarazem dokumentacyjną rolę. Znajdujący się w jego pierwszej części wykaz gospodarstw jest efektem żmudnej pracy nad księgami pomiarów. Zestawienie to samo w sobie stanowi interesujący materiał, będący podstawą np. do badań genealogicznych. Równie pożyteczne jest zestawienie miar i wartości pieniężnych, choć w tym wypadku postulowałbym przeniesienie wykazu na początek rozprawy. Pożyteczną rolę ilustracyjną spełniają też plany sytuacyjne, będące graficznym odzwierciedleniem układu niw, chociaż mam zastrzeżenia do metodologicznej strony ich tworzenia (patrz niżej).

Język pracy i inne drobne uwagi

Rozprawa napisana jest w sposób nie budzący większych zastrzeżeń. Wywód jest logiczny i jasny. Ogólnie pozytywny odbiór zakłócają jednak drobne potknięcia językowe (np. na str. 105, 5 wiersz od dołu – wypadł fragment tekstu) lub pominięcia nazwisk jednego ze współautorów cytowanych prac (np. na s. 39, wiersz 7 od góry – pominięto nazwisko Antoniego Podrazy). Powyższe usterki nie wpływają jednak na ocenę całości rozprawy.

Ogólna ocena rozprawy

Rozprawa doktorska mgr. Daniela K. Nowaka w całości prezentuje się nieźle. Bazując na trudnym do interpretacji źródle Autor zdołał dobrze scharakteryzować stosunki agrarne w dominium żmigrodzkim. Bez wątplenia przyczyniła się do tego szczegółowa, czasami nawet drobiazgowa, analiza księgi pomiarów i innych dokumentów wchodzących w skład operatów metryki. W niektórych rozdziałach Doktorant zaprezentował również bardzo interesujący sposób narracji. Dotyczy to w szczególności opisów granic wsi (rozdział I), których lektura daje wyobrażenie o rozległości konkretnych miejscowości. Bardzo dobrze poprowadzony jest też wywód w podrozdziałach dotyczących szacowania zbiorów (rozdział III) oraz rozdrobnienia parcel. W tym ostatnim wypadku za szczególnie ważną uważam sugestię Autora, że o rozdrobnieniu ziemi nie świadczy sama liczba parcel, bo rzeczywiście często były one sztucznie dzielone między niwy. Ogólnie pozytywnie należy także ocenić omówienie struktury społecznej mieszkańców dominium (powierzchnia gospodarstw, struktura zawodowa w świetle opisanego domów), choć czytelnik ma tu pewien niedosyt, gdyż lepsze wykorzystanie fasji podatkowych z 1773 i opisań urbarialnych z 1789 r. dałoby możliwość scharakteryzowania pozycji społeczno-prawnej ludności.

Recenzowana rozprawa posiada też pewne mankamenty, które dotyczą głównie sfery pojęciowej i metodologicznej. Najważniejsze z nich omówię je w kolejności rozdziałów.

W rozdziale I, w podrozdziale *Warunki naturalne prowadzenia gospodarki rolnej* Autor dokonał porównania powierzchni miejscowości ustalonej w metryce józeffińskiej z danymi z katastru stałego (s. 55-56). To dość interesujący zabieg, ale żeby lepiej wyjaśnić rozbieżności w powierzchni poszczególnych miejscowości, należało jeszcze uwzględnić dane z metryki franciszkańskiej (wykazywano w niej zmiany użytkowania i zagospodarowanie gruntów). Mam też wątpliwość, czy uśrednienie różnic w powierzchni dla całego dominium (tabela 3) to dobry zabieg, zwłaszcza, że w dwóch enklawach w katastrze stałym widoczny jest znaczny przyrost powierzchni (żmigrodzka i krempska), a w jednej ubytek (olchowiecka).

W tym samym rozdziale, w podrozdziale poświęconym ludności, wspomniany wyżej uśredniony wskaźnik powiększający powierzchnię miejscowości został wykorzystany przy obliczeniach zaludnienia (s. 59-60). Z metodologicznego punktu widzenia zabieg taki budzi duże

wątpliwości. Metrykę józeffińską i kataster stały dzieli ponad pół wieku, dlatego lepiej było użyć powierzchni z metryki z zastrzeżeniem, że obejmuje ona jedynie grunty użytkowe.

W rozdziale II moją szczególną uwagę zwrócił podrozdział *Podział dominium na niwy i role*. Przyjęty w tej części pracy sposób narracji sprowadza się do opisu wszystkich niw w układzie miejscowości, enklaw i całego dominium, a następnie odniesienia ich powierzchni do liczby parcel (w celu obliczenia średniej powierzchni). Takie ujęcie problemu rzeczywiście daje możliwość porównania poszczególnych niw, ale w ten sposób traci się z pola widzenia najważniejszą rzecz, czyli układ przestrzenny miejscowości. W przypadku dominium Żmigród możliwości opisanie układu przestrzennego są dość duże, bo tylko na podstawie samego nazewnictwa łatwo jest wyznaczyć centralną część każdej miejscowości (niwa Położenie Domowe to nic innego jak plac miejscowy, czyli obszar zabudowany, a niwa Poddomki to teren bezpośrednio przylegający do domów). Brakuje też szerszego odniesienia rozmieszczenia niw do ukształtowania terenu. Co prawda Autor analizuje położenie niw w terenie, wskazując, które z nich leżały w dolinach, górach lub nad ciekami wodnymi, ale czyni to w układzie całego dominium, całkowicie tracąc z pola widzenia perspektywę konkretnej miejscowości (s. 105).

Uzupełnieniem opisu niw są plany przedstawiające ich orientacyjne granice w poszczególnych miejscowościach, jednakże autor nigdzie nie wyjaśnił metody tego graficznego odwzorowania. Z przytoczonej pod każdym planem podstawy źródłowej wynika, że zrobiono to w oparciu o mapy katastralne. Tu jednak powstaje wątpliwość o zasadność i wiarygodność takiego zabiegu, gdyż autor w żaden sposób nie wyjaśnił, w jaki sposób odniósł dane z połowy XIX do lat 80. XVIII stulecia.

Duże zastrzeżenia odnośnie przyjętej metodologii można mieć w przypadku podrozdziału *Powierzchnia gospodarstw* (rozdział II). Na początku tego podrozdziału (s. 130) Doktorant zaznaczył, że przy określaniu powierzchni gospodarstw pominął lasy. To poważny błąd. Zgodnie z założeniami wprowadzonej przez cesarza Józefa II reformy podatku gruntowego otaksowaniu podlegały nie tylko role, łąki i pastwiska, jak to było dotychczas, lecz także lasy. W tym właśnie celu w metryce józeffińskiej obliczano powierzchnię lasów i szacowano przychody z pozyskanego drewna. Pomińnięcie tej kultury rolnej w analizie powierzchni (i w dalszej konsekwencji szacowaniu przychodu i wysokości zobowiązania podatkowego) jest zatem błędem.

W tym samym, a także w następnym podrozdziale (*Kategorie użytkowników ziemi*) Doktorant zamiennie używa kilku pojęć związanych z władaniem nieruchomościami: gospodarz, gospodarstwo, posiadacz (posiadanie), własność, użytkowanie dominialne i rustykalne. Jak można wnioskować z tekstu, gospodarstwo to nieruchomość pozostająca w ręku jednego posiadacza, a gospodarz to osoba władająca gospodarstwem. Do gospodarzy autor zaliczył zarówno właściciela całego dominium, klasztor dominikanów, probostwo, szpital, miasto Żmigród (własność gromadzka), mieszczan (w tym Żydów) i chłopów, a także dzierżawców niektórych gruntów dworskich. Własność gromadzka to m.in. grunty miejskie; własność instytucji kościelnych to nieruchomości należące m.in. do klasztoru dominikanów i parafii rzymskokatolickiej w Żmigrodzie, a także do parafii unickich w niektórych

miejsowościach. Pod dość niefortunnym określeniem „użytkowanie” dominikalne i rustykalne Autor rozumie z kolei grunty dominikalne i rustykalne. Rzecz w tym, że wymienionych wyżej pojęć nie można stosować zamiennie, bo w rzeczywistości odnoszą się one do zupełnie różnych materii, tj. do własności i użytkowania ziemi (użytkownik niekoniecznie był właścicielem). Domyślam się, skąd wzięło się całe zamieszanie: księga pomiarów operuje bowiem pojęciem „posiadacz gruntowy” (odpowiednia rubryka zatytułowana jest „Imię gruntowego posiadacza”), zaś w sumariuszach łączne przychody dla całej miejscowości podawano w podziale na grunty dominikalne i rustykalne lub/i dworskie, duchownych i gromadzkie.

Żeby prawidłowo zinterpretować dane zawarte w operatach metryki józefińskiej, należało precyzyjnie wyjaśnić używane pojęcia. Najogólniej mówiąc, grunty (lecz nie „użytkowanie”) dominikalne to grunty dworskie, rustykalne – chłopskie. Przy sporządzaniu metryki józefińskiej jako grunty dominikalne kwalifikowano ziemię dziedzica (lub dziedziców, jeśli było ich więcej) oraz niektórych instytucji Kościoła rzymskokatolickiego, jak np. klasztorów, czy parafii. Wszystkie inne grunty w danej miejscowości zapisywano jako rustykalne, w tym także te, które były własnością gromad i parafii greckokatolickich. Prawidłowy tok postępowania powinien zatem polegać na ustaleniu w pierwszej kolejności, do kogo należały grunty dominikalne (takich gospodarzy było po prostu mniej), a potem czyje gospodarstwa zakwalifikowano jako rustykalne. Według tego schematu należało też przygotować wszystkie zestawienia tabelaryczne.

Konieczność doprecyzowania pojęć występuje także w pierwszym podrozdziale rozdziału III (*Zmianowanie upraw*). W szczególności chodzi o pojęcie „system uprawy”, które Autor rozumie jako kolejność wysiewania zbóż. Takie rozumienie jest jednak błędne, bo system uprawy to sposób uprawy ziemi, w którym – w odniesieniu do końca XVIII i początków XIX w. – wyróżnia się dwupolówkę, trójpółówkę, wielopolówkę i płodozmian. Niezbyt szczęśliwie użyte jest również pojęcie „zmianowanie”. Doktorant używa go w znaczeniu, który sugeruje, że w dominium Żmigród stosowano już płodozmian, co nie jest prawdą; lepiej więc stosować zwrot „zmiennosc upraw”.

W omawianym podrozdziale Autor koncentruje się na dokładnym zreferowaniu tego, jak uprawiano ziemię oraz co wysiewano na poszczególnych niwach i ich częściach, ale brakuje syntezy, czyli ogólnej oceny sposobu gospodarowania. W tym kontekście należało zwrócić uwagę, że o systemie uprawy można mówić jedynie w przypadku pól ornych, bo w opisie ogrodów, łąk i pastwisk prawidła faszjonowania podawały jedynie dane o wysokości zbiorów siana i potrawu. Z lektury rozprawy wynika, że w całym dominium stosowano dwa systemy uprawy ziemi: klasyczną trójpółówkę i wielopolówkę. Ten ostatni system był zróżnicowany, co wynikało z długości cyklu uprawy (od 4 do 8 lat) i kolejności wysiewu zbóż.

Kończąc szczegółowe uwagi do recenzowanej rozprawy, pragnę jeszcze podzielić się ogólniejszą refleksją. Doktorant wyczerpująco omówił sposoby i efekty uprawy ziemi w dominium Żmigród, a także porównał stosunki gospodarcze panujące w poszczególnych jego enklawach. Zabrakło jednak uwypuklenia roli i znaczenia samego Żmigrodu, miasta stanowiącego centrum tego

klucza majątkowego. Być może wynikało to z faktu, że metryka józefińska – będąca podstawą do wyliczenia wysokości podatku gruntowego – w praktyce nie wspomina o innych niż rolnictwo aspektach życia gospodarczego. W tym kontekście obraz miasta zawsze będzie w pewien sposób „nierzeczywisty”, bo nie uwzględnia np. rzemiosła czy handlu. Ten fakt należało uwzględnić w opisie i choćby zasygnalizować odmiennność miasta Żmigrodu od wsi wchodzących w skład dominium.

Konkluzja

Reasumując dotychczasowe rozważania, należy podkreślić, że rozprawa mgr. Daniela K. Nowaka pt. „Dominium Żmigrod w świetle pierwszego katastru gruntowego Galicji, tzw. metryki józefińskiej” prezentuje wysoki poziom naukowy. Wskazane wyżej niedociągnięcia (możliwe do łatwego skorygowania), sugestie i elementy polemiczne (dane Autorowi pod rozwagę) w niczym nie umniejszają tej oceny. Rozprawa prezentuje ogólną wiedzę teoretyczną kandydata w dyscyplinie historia, potwierdza znajomość literatury przedmiotu oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej, a przede wszystkim stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego, spełniając tym samym wymagania określone w ustawie z dnia 20 lipca 1918 r. Prawo o szkolnictwie wyższym. W związku z powyższym wnioskuję o dopuszczenie kandydata do dalszego etapu przewodu doktorskiego.

